

Μία εθνογραφία της φροντίδας: Το παράδειγμα τριών γυναικών της τρίτης ηλικίας στην Κυψέλη

Μαριτίνα Βλαχάκη¹

Περίληψη

Η Μαργαρίτα, η Ασπασία και η Τούλα είναι τρεις φίλες που ζουν στην Κυψέλη. Αν και διαφορετικές μεταξύ τους, όλες τους είναι άνω των 65 ετών, χήρες και συχνάζουν στη Λέσχη Φιλίας της γειτονιάς τους. Μέσα από το παράδειγμα των τριών αυτών γυναικών, η παρούσα εθνογραφία επιχειρεί να αναδείξει τον ρόλο των γυναικών της τρίτης ηλικίας στην Ελλάδα σήμερα ως φροντιστριες και ταυτόχρονα ως άτομα που χρήζουν φροντίδας. Γι' αυτό ακολουθώντας μία πολιτισμική-φαινομενολογική προσέγγιση διερευνά κατ' αρχάς πώς οι γυναίκες της τρίτης ηλικίας επιτελού(σα)ν τον ρόλο των φροντιστριών και πώς αισθάνονται που χρειάζονται κι εκείνες πλέον φροντίδα. Σε δεύτερο πλάνο, διερευνά πώς ο δημόσιος χώρος - στην προκειμένη, της Κυψέλης - σχετίζεται με τις δραστηριότητες της φροντίδας και επιδρά στα σώματα των γυναικών. Τα παραπάνω αναλύονται υπό το πρίσμα του συν-αισθήματος (affect). Το κείμενο βασίζεται σε επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήσα στη Λέσχη Φιλίας Κυψέλης (Κίου) σε διάστημα έξι μηνών, από τον Σεπτέμβριο του 2022 έως τον Φεβρουάριο του 2023, στο πλαίσιο της δράσης «Αθήνα: Πόλη για όλες τις ηλικίες» της ερευνητικής ομάδας «Urbana». Η μεθοδολογία περιλαμβάνει συμμετοχική παρατήρηση, διερευνητικούς περιπάτους, ημι-δομημένες συνεντεύξεις και βιβλιογραφική επισκόπηση.

Λέξεις-κλειδιά: γυναίκες, τρίτη ηλικία, φροντίδα, δημόσιος χώρος, σώμα

Abstract

Margarita, Aspasia and Toula are three friends who live in Kypseli. Although different from each other, all of them are over 65 years old, widows, and they all frequent the Friendship Club in their neighborhood. Through the example of these three women, this ethnographic research paper attempts to highlight the role of elderly women in Greece today as caregivers and at the same time as people in need of care. Therefore, following a cultural-phenomenological approach, the paper first explores how elderly women perform(ed) the role of caregivers and how they feel that they themselves need care in return at this moment of their life. Secondly, the paper explores how public space - in this case of Kypseli - relates to the activities of caregiving and affects women's bodies. These two aspects are analyzed in the light of affect. The paper is based on fieldwork conducted at the Kypseli Friendship Club (Kiou) over a period of six months, from September 2022 to February 2023, as part of the project «Athens: City for all ages» of the research group «Urbana». The methodology includes participatory observation, exploratory walks, semi-structured interviews and a literature review.

Keywords: Women, elderly, care, public space, body

¹ Κοινωνική Ανθρωπολόγος, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Εισαγωγή

Τον Σεπτέμβριο του 2022, ανηφόριζα την οδό Κύπρου για να επισκεφθώ για πρώτη φορά τη Λέσχη Φιλίας Κυψέλης στην οδό Κίου, για τις ανάγκες του προγράμματος «Αθήνα: Πόλη για όλες τις ηλικίες»¹ που πραγματοποιούσαμε τότε με την ερευνητική ομάδα Urbana. Στο στενό και ανισόπεδο πεζοδρόμιο πάνω στο οποίο περπατούσα, προπορευόταν μία ηλικιωμένη γυναίκα, σέρνοντας πίσω της ένα καροτσάκι λαϊκής. Κάποια στιγμή, σταματάει την πορεία της και αναφωνεί: «Δεν μπορώ να περπατήσω». Πόσες ακόμη έχουν βρεθεί στην ίδια θέση με εκείνη, ενώ πραγματοποιούν καθημερινές εργασίες φροντίδας, όπως είναι τα ψώνια;

Η παρούσα εθνογραφία της φροντίδας, επικεντρώνεται στη Μαργαρίτα, την Ασπασία και την Τούλα², τρεις ηλικιωμένες γυναίκες που ζουν στην Κυψέλη. Μέσα από το παράδειγμά τους, το κείμενο επιχειρεί να αναδείξει τα βιώματα των γυναικών της τρίτης ηλικίας στην Ελλάδα σήμερα ως φροντίστριες και ταυτόχρονα ως άτομα που χρειάζονται φροντίδα. Παράλληλα, διερευνά πώς ο δημόσιος χώρος της πόλης, στην προκειμένη της Κυψέλης, σχετίζεται με τις δραστηριότητες της φροντίδας και με ποιους τρόπους επιδρά στα σώματα των γυναικών που τις συντελούν.

Το κείμενο βασίζεται σε επιτόπια έρευνα που πραγματοποίησα στη Λέσχη Φιλίας της οδού Κίου, στην Κυψέλη, σε διάστημα έξι μηνών, από τον Σεπτέμβριο του 2022 έως τον Φεβρουάριο του 2023, στο πλαίσιο του προγράμματος «Αθήνα: Πόλη για όλες τις ηλικίες» της Urbana, μίας διεπιστημονικής ερευνητικής ομάδας, της οποίας ήμουν τότε μέλος. Η δράση υλοποιήθηκε σε συνεργασία με μέλη της Λέσχης Φιλίας. Στόχος της ήταν η καταγραφή των βιωμάτων, αναγκών και επιθυμιών των ατόμων της τρίτης ηλικίας, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις ανάγκες των γυναικών στον δημόσιο χώρο της πόλης και μία πρώτη ανάπτυξη προτάσεων από τις/τους ίδιες/-ους για μία πόλη φιλική για όλες τις ηλικίες (Γρηγοριάδου και Βλαχάκη 2023).

Κεντρική θέση στη μεθοδολογία του προγράμματος είχαν οι διερευνητικοί περιπάτοι (exploratory walks). Η έννοια των διερευνητικών περιπάτων εμφανίστηκε στο Τορόντο το 1989 και δημιουργήθηκε από την Επιτροπή Δράσης του Μετρό για τη Δημόσια Βία κατά των Γυναικών και των Παιδιών (METRAC) (Morin 2022). Από τότε έχουν εφαρμοστεί σε πολλές πόλεις του κόσμου (βλ. Βαρκελώνη, Ιωάννινα, Banja Luka κ.α.) (Exploratory Walks in Banja Luka Highlight the Need for Safety of Women in Public Spaces 2022). Αποσκοπούν στη μέτρηση του αισθήματος έλλειψης ασφάλειας των γυναικών στον δημόσιο χώρο, δίνοντάς τους την ευκαιρία να εκφραστούν για πρώτη φορά για τις πρακτικές τους στον αστικό χώρο και να αναπτύξουν προτάσεις βελτίωσης (Morin 2022). Σημασία όμως δεν έχει μόνο να δοθεί στα υποκείμενα της έρευνας η ευκαιρία να εκφραστούν. Το διακύβευμα είναι η δυνατότητα ακουστότητας, καθώς και μεταφρασσιμότητας της φωνής τους (Αβραμοπούλου 2018).

Στην Κυψέλη, πραγματοποιήσαμε δύο διερευνητικούς περιπάτους, κατά τη διάρκεια των οποίων εντοπίσαμε τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες της τρίτης ηλικίας στον δημόσιο χώρο και τα καταγράψαμε σε ένα συλλογικό χάρτη μαζί με προτάσεις επίλυσής τους. Επιπλέον, ως κοινωνική ανθρωπολόγος, πραγματοποίησα συμμετοχική παρατήρηση τόσο στους δρόμους της Κυψέλης όσο και στην ίδια τη Λέσχη. Έτσι, πέρα από τη συμμετοχή μου στους περιπάτους, επισκεπτόμουν συχνά τη Λέσχη Φιλίας, όπου συγκεντρώνονταν οι γυναίκες της τρίτης ηλικίας και συμμετείχα στην καθημερινότητά τους. Συμπληρωματικά, διεξήγαγα τρεις ημι-δομημένες

¹ Το πρόγραμμα υλοποιήθηκε με δωρεά από το ΤΙΜΑ Κοινωνικός Ίδρυμα, στο πλαίσιο του 5^{ου} κύκλου του προγράμματος Σημεία Στήριξης, που συγχρηματοδοτούν οκτώ κοινωνικοί οργανισμοί, και με την υποστήριξη της Διεύθυνσης Κοινωνικής Αλληλεγγύης του Δήμου Αθηναίων.

² Όλα τα ονόματα αποτελούν ψευδώνυμα.

συνεντεύξεις με τρεις γυναίκες, τη Μαργαρίτα, την Ασπασία και την Τούλα, οι οποίες μοιράστηκαν τα βιώματά τους από τη ζωή τους στην Κυψέλη. Συνεπώς, η μεθοδολογία στην οποία βασίζεται το κείμενο, συμπεριλαμβάνει διερευνητικούς περιπάτους, συμμετοχική παρατήρηση, ημι-δομημένες συνεντεύξεις και βιβλιογραφική επισκόπηση.

Όσον αφορά τη θεωρητική/μεθοδολογική μου προσέγγιση, αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο της «στροφής στο συν-αίσθημα» που έκανε η κοινωνική ανθρωπολογία, ήδη από τη δεκαετία του 1980. Σύμφωνα με αυτήν, αντί να δίνεται έμφαση στη μελέτη της γλώσσας, του λόγου, του κειμένου, το ερευνητικό ενδιαφέρον μετατοπίζεται στο συν-αίσθημα (Αβραμοπούλου 2018). Συγκεκριμένα, αντλώ από τη θεωρία του συν-αισθήματος (affect) και την πολιτισμική-φαινομενολογική προσέγγιση. Το συν-αίσθημα προέρχεται από μία ανάγκη να ασκηθεί κριτική στον λογοκεντρισμό με μία διαφορετική οπτική και είναι κάτι που διαφεύγει του λόγου, κάτι το απροσδιόριστο. Αφορά τις αισθήσεις, τα αισθήματα, τις επιθυμίες και τα συναισθήματα των υποκειμένων, τα οποία διαχέονται στον χώρο και διαπερνούν τα σώματα (ό.π.). Ταυτόχρονα, το συν-αίσθημα είναι επιτελεστικό, καθώς δομεί κοινωνικές σχέσεις και κατασκευάζει υποκείμενα (ό.π.). Η πολιτισμική-φαινομενολογική προσέγγιση από την άλλη, επιχειρεί να συνδέσει τον νου και τη γλώσσα με την εμπειρία, δίνοντας όμως κι εκείνη έμφαση στο βίωμα και το συναίσθημα. Υποστηρίζει, λοιπόν, ότι αντιλαμβανόμαστε και δρούμε συνεχώς με όλες τις πολιτισμικά επηρεασμένες αισθήσεις και συναισθήματα, καθώς ακόμα και οι πλέον «νοητικές» πρακτικές, όπως η μνήμη, είναι φτιαγμένες και φτιάχνονται από τις αισθήσεις και τα συναισθήματα που μοιραστήκαμε με άλλους ανθρώπους στο παρελθόν (Παπαγαρουφάλη 2002).

Με άλλα λόγια, η έρευνα δεν ήταν προσανατολισμένη στο πώς οι γυναίκες της τρίτης ηλικίας αντιλαμβάνονται τις εργασίες φροντίδας και τη σχέση τους με τον δημόσιο χώρο και πώς εκείνες εκφράζονται λεκτικά πάνω σε αυτό. Το ενδιαφέρον περιστράφηκε γύρω από τις εμπειρίες τους σε σχέση με τον δημόσιο χώρο της Κυψέλης, το πώς βιώνουν τον ρόλο τους ως φροντίστριες, το πώς αισθάνονται που χρειάζονται κι εκείνες πλέον φροντίδα και τις συν-αισθηματικές εκφορές των παραπάνω.

Κεντρικές αναλυτικές έννοιες του κειμένου είναι η φροντίδα, το σώμα και ο χώρος. Προσεγγίζω τη φροντίδα ως ένα κοινωνικό φαινόμενο με έμφυλες προεκτάσεις (Dahl 2017), καθώς οι γυναίκες, έχουν μέχρι σήμερα επιφορτιστεί με το μεγαλύτερο μερίδιο εργασιών φροντίδας (παιδιών, ηλικιωμένων, νοικοκυριού κτλ.) (Himmelweit 2000). Επιπλέον, δεν υπάρχουν σταθερές ταυτότητες της φροντίστριας και εκείνης που χρειάζεται φροντίδα, καθώς, όπως αναφέρει η Rogers, «η καθεμία είναι ευάλωτη σε διαφορετικές στιγμές της ζωής της» (Dahl 2017, σ. 75). Η έννοια της ευαλωτότητας φέρνει στο προσκήνιο το ζήτημα της σωματικότητας (ό.π.), για την ανάλυση της οποίας δανείζομαι τον όρο του «αισθητού σώματος» (feltbody) κατά τον Federico De Matteis (2022). Σύμφωνα με τον ίδιο, το αισθητό σώμα είναι το άθροισμα των αισθήσεων, συμπεριλαμβανομένων, μεταξύ άλλων, της φυσικής κίνησης του σώματος που βιώνεται μέσω της κιναισθητικής αίσθησης, της αναπνοής, του πόνου και της συστολής και της διαστολής που συνεπάγονται τα συναισθήματα. Με βάση αυτή την προσέγγιση, ο χώρος αναδύεται μόνο όταν το υποκείμενο τον κατοικεί με τη σωματική του παρουσία (ό.π.). Υπό αυτή την έννοια, ο χώρος της πόλης είναι ένας συν-αισθηματικός χώρος (affective space), ο οποίος δεν αποτελείται μόνο από φυσικά αντικείμενα, αλλά φιλοξενεί τρόπους ζωής, πρακτικές, κινήσεις, διαθέσεις, ατμόσφαιρες, συναισθήματα και επηρεάζει τη συναισθηματική ζωή των υποκειμένων (Catucci και De Matteis 2022)

Στο πρώτο μέρος, λοιπόν, με τίτλο «Φροντίστριες και φροντιζόμενες», κατ' αρχάς θα αναλύσω την έννοια της φροντίδας και τι αυτή περιλαμβάνει. Έπειτα, θα αναφερθώ στις περιπτώσεις της Μαργαρίτας, την Ασπασίας και της Τούλας και μέσα από το παράδειγμά τους θα μιλήσω για το ποιες είναι αυτές οι γυναίκες-φροντίστριες και πώς επιτελού(σα)ν τις εργασίες φροντίδας. Κλείνοντας, μέσα από το βίωμα της Μαργαρίτας,

θα μιλήσω για το πώς μπορεί να αισθάνονται που χρειάζονται κι εκείνες πλέον φροντίδα. Στο κεφάλαιο με τίτλο «Συν-αισθηματικός χώρος και φροντίδα» θα συσχετίσω τις εργασίες φροντίδας με τον δημόσιο χώρο -στην προκειμένη της Κυψέλης- και θα αναπτύξω το πώς ο δημόσιος χώρος επιδρά στα σώματα των γυναικών και έχει επιπτώσεις στην υγεία τους. Τέλος, στο κεφάλαιο «Η πόλη της φροντίδας», θα επικεντρωθώ στην ομώνυμη έννοια, εξηγώντας τι περιλαμβάνει και θα θίξω το πολιτικό ζήτημα του ποιος θα φροντίσει αυτές τις γυναίκες που φρόντιζαν άλλους και άλλες όλη τους τη ζωή.

Φροντίστριες και φροντιζόμενες

Την τελευταία δεκαετία, έχει παρατηρηθεί ένα αυξημένο ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημών πάνω στο ζήτημα της φροντίδας από μία φεμινιστική οπτική τόσο σε συνάρτηση με το καπιταλιστικό σύστημα (Φρέιζερ 2017, Fraser 2016, 2017, 2021, Arruzza κ.α. 2022) όσο με την πρόσφατη πανδημία της Covid-19 (Avramopoulou 2022, Chatzidakis κ.α. 2022), αλλά και σε σχέση με τις γυναίκες της τρίτης ηλικίας (Dahl 2017). Τι εννοούμε όμως με τον όρο φροντίδα;

Σύμφωνα με την προσέγγιση της Φρέιζερ (2017, σ. 15), η φροντίδα αναφέρεται στην εργασία της «κοινωνικής αναπαραγωγής», η οποία συνδυάζει τη συναισθηματική με την υλική, συχνά μη αμειβόμενη, εργασία και έχει διαμορφωθεί σαν γυναικεία εργασία (αν και ένα μέρος της γινόταν ανέκαθεν και από τους άνδρες), που συνδέεται με τον χώρο του σπιτιού. Περιλαμβάνει τη γέννηση και την ανατροφή παιδιών, τη φροντίδα φίλων και μελών της οικογένειας, τη διατήρηση των νοικοκυριών και των ευρύτερων κοινοτήτων και τη διατήρηση των δεσμών γενικότερα. Χωρίς αυτήν δεν θα μπορούσε να υπάρξει ούτε πολιτισμός, ούτε οικονομία, ούτε πολιτική οργάνωση (Fraser 2021, σ. 144).

Οι φροντίστριες δεν αποτελούν μία ενιαία κατηγορία, αλλά έχουν πολλαπλές θεσιακότητες³ (Crenshaw 1989). Μπορεί να είναι γυναίκες διαφορετικών κοινωνικών τάξεων, οποιασδήποτε σεξουαλικότητας (Manthorpe 2003), νέες ή ηλικιωμένες, παντρεμένες ή μη, με ή χωρίς παιδιά, να επιτελούν αμειβόμενη εργασία ή όχι και να δραματίζουν διαφορετικού είδους εργασίες φροντίδας, αμειβόμενες και μη. Μπορεί να φροντίζουν αρρώστους και ηλικιωμένους ως επαγγελματίες νοσοκόμες ή/και να έχουν οι ίδιες έναν άρρωστο πατέρα, ένα ανάπηρο παιδί. Μπορεί να συνοδεύουν στο σχολείο τα μικρότερα εγγόνια τους ή/και να πληρώνουν για τις σπουδές των μεγαλύτερων (Gorman 2021). Το παρόν κείμενο επικεντρώνεται στη μη αμειβόμενη εργασία φροντίδας.

Η Μαργαρίτα, η Ασπασία και η Τούλα, παρόλο που ζουν εδώ και πάνω από 50 χρόνια στην Κυψέλη, συναντήθηκαν για πρώτη φορά στη Λέσχη Φιλίας και έγιναν φίλες. Αν και πολύ διαφορετικοί χαρακτήρες, όλες τους διανύουν την όγδοη δεκαετία της ζωής τους, είναι χήρες και φροντίστριες. Η Μαργαρίτα και η Τούλα δεν επιτελούσαν κάποια αμειβόμενη εργασία. Στα νεανικά τους χρόνια, είχαν αφοσιωθεί στη φροντίδα των παιδιών και του νοικοκυριού και πλέον στη φροντίδα των εγγονιών τους. «Το μόνο που κατάφερα είναι να είμαι μία καλή μητέρα, μια καλή νοικοκυρά, μια σύζυγος πιστεύω καλή, γιατί τα έδωσα όλα», λέει η Μαργαρίτα. Η Ασπασία, εκτός από τη μη αμειβόμενη εργασία, δούλευε και ως αισθητικός, πηγαίνοντας από σπίτι σε σπίτι. «Έτρεχα πολύ. Είχα αγώνα. Συν τα νοσοκομεία που έζησα 15 χρόνια με τον άντρα μου. Τα έχω γυρίσει όλα. Έχω κοιμηθεί σε πολυθρόνες... Ατελείωτα βράδια», αναφέρει η ίδια.

Οι ηλικιωμένες γυναίκες, όχι μόνο κάνουν την υπερδιπλάσια μη αμειβόμενη εργα-

³ Η θεσιακότητα ενός υποκειμένου αποτελεί το σύνολο των χαρακτηριστικών της ταυτότητάς του (π.χ. φύλο, ηλικία, κοινωνική τάξη, καταγωγή κτλ.). Ο συνδυασμός αυτών των χαρακτηριστικών και οι διασταυρώσεις τους (intersections) διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο βλέπει τον κόσμο.

σία φροντίδας σε σχέση με τους ηλικιωμένους άνδρες (Horstead και Bluestone 2018) -μόνο η Μαργαρίτα αναφέρει ότι ο σύζυγός της τη «βοηθούσε» στις δουλειές του σπιτιού- αλλά σε αυτήν έρχεται να προστεθεί και η φροντίδα των ίδιων των συζύγων τους:

«Ο άντρας μου είχε πολύ δύσκολη αρρώστια. Και τη νύχτα ξυπνούσε και σηκωνόταν, μου επιτιθόταν. Εντάξει και του ήπινα τα χέρια, μου έλεγε η γιατρός να του πιάνω τα χέρια, έτσι και να καθόμαστε να μιλάμε και αυτά. Μου έλεγε η γιατρός τι να κάνω και έγινα ξεφτέρι μετά. Ναι. Στη συμπεριφορά θέλει μία ειδική μεταχείριση ο άνθρωπος που πάσχει από Πάρκινσον. Κι εγώ το έκανα. Αλλά ναι, τράβηξα πάρα πολλά. Μου έπεφτε και έπρεπε να τον σηκώσω μόνη μου μέσα στη νύχτα. Τον περιποιήθηκα, τον φρόντιζα και έτσι όπως ήταν καθαρός τον έβαζα να κοιμηθεί. Του έκανα φυσικοθεραπεία, τις ασκήσεις που μου έδωσε η γιατρός να κάνω».

Η Τούλα, επίσης, φρόντιζε τον άρρωστο άντρα της μέχρι τον θάνατό του με τη βοήθεια μίας άλλης γυναίκας. Αλλά και ο άντρας της Ασπασίας αρρώστησε και μάλιστα από 55 χρονών. Όπως εξηγεί η ίδια: «ανέλαβα εγώ, πήρα τα ηνία στα χέρια μου. Λοιπόν, γι' αυτό είμαι σκληραγωγημένη».

Το παράδοξο είναι ότι αν και οι ηλικιωμένες γυναίκες είναι συνήθως εκείνες που φροντίζουν τους αρρώστους συζύγους τους, όλοι οι δείκτες για το προσδόκιμο υγείας, σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ (2016)⁴, δείχνουν ότι οι άνδρες περνούν περισσότερα χρόνια της ζωής τους με καλή κατάσταση υγείας σε σχέση με τις γυναίκες. Η μη αμειβόμενη εργασία φροντίδας μπορεί να έχει σοβαρές και αρνητικές επιπτώσεις στην ψυχική και σωματική υγεία των ηλικιωμένων γυναικών, εάν δεν έχουν πρόσβαση σε κατάλληλη υποστήριξη (Horstead και Bluestone 2018). Όπως αναφέρει η Μαργαρίτα: «Το βλέπετε; Τα χέρια μου; Τρέμουνε. Δεν ξέρω από τι πράγμα είναι, τρόμος θα πρέπει να είναι, τρόμος λέγεται. Έχω αρκετά από τότε που έκανα, απ' τον άντρα μου ίσως, που τα 'δωσα όλα».

Το σώμα εδώ εμφανίζεται ως διαδικασία και όχι ως σταθερό ή αμετάβλητο αντικείμενο ή οντότητα. Το συν-αίσθημα είναι αυτό που ωθεί το σώμα να εκφραστεί μέσα από κινήσεις και χειρονομίες, πέρα από τη γλώσσα. Προς κάτι που ίσως ξεφεύγει ή παραμένει εκτός των πρακτικών του «ομιλούντος υποκειμένου» (Blackman και Venn 2010).

Διάφορες μελέτες δείχνουν ότι οι ηλικιωμένες φροντίστριες μπορεί να βιώνουν συναισθήματα κατάθλιψης, απομόνωσης, ανησυχίας και εξάντλησης (Horstead και Bluestone 2018). Η Μαργαρίτα μιλάει για τη φροντίδα του συζύγου της:

«Κάθισα 10 χρόνια με την αρρώστια του άντρα μου πάνω από το κεφάλι του. Ήταν πολύ βαρύ για μένα. Μου ήταν πάρα πολύ... Ενώ προσπαθούσα να σταθώ στα πόδια μου, έφτασα σε σημείο που αρρώστησα και για τρίτη φορά. Τρεις φορές. Αλλά ξέφυγα τον θάνατο τρεις φορές».

Αφότου πέθανε ο σύζυγός της κλείστηκε στο σπίτι. «Εγώ δεν έβγαίνα έξω. Πέρασαν τρία χρόνια, τέσσερα. Μόνο για ψώνια έβγαίνα», εξηγεί. Είχε πέσει σε κατάθλιψη. Δε δεχόταν καμία βοήθεια από τα παιδιά της. «Δεν ήθελα να γίνω φόρτωμα στα παιδιά μου», λέει. Όσοπου ο γιος της, της μίλησε για τη Λέσχη Φιλίας, και έπειτα από δική του παρότρυνση, εκείνη αποφάσισε να πάρει τηλέφωνο. «Και το σηκώνει η κυρία Τούλα και μου λέει κι εγώ το ίδιο είμαι, χωρίς τον άντρα μου. Ελάτε», θυμάται η Μαργαρίτα.

⁴ Το Προσδόκιμο Ζωής με καλή υγεία (χωρίς περιορισμό δραστηριοτήτων) - δηλαδή, ο αριθμός των νυπολειπόμενων ετών που αναμένεται να ζήσει ένα άτομο ηλικίας 65 ετών με καλή ή πολύ καλή υγεία - ανέρχεται σε 5,3 έτη για τις γυναίκες και σε 6,9 έτη για τους άνδρες (ΕΛΣΤΑΤ 2016, σ. 2) Διαθέσιμο στο: <https://www.statistics.gr/documents/20181/51ba554a-5742-4e37-a467-b76bcb978608>

Εκεί, βρήκε τόσο την υποστήριξη των άλλων μελών όσο και της ψυχολόγου της Λέσχης, που την βοήθησαν να ξεπεράσει τον θάνατο του συζύγου της και να σταθεί στα πόδια της. Όπως αφηγείται η ίδια: «αφού έφυγε ο άντρας μου απέδειξα πόσο δυνατή είμαι. Δεν ήμουν αδύναμη, δεν ήμουν αδύναμη». Και συμπληρώνει: «Δεν είναι να κλαίω, είναι να χαίρομαι τη ζωή τώρα».

Συν-αισθηματικός χώρος και φροντίδα

Για πολλές δεκαετίες κυριαρχούσε η αντίληψη των «χωριστών σφαιρών», σύμφωνα με την οποία οι άνδρες ταυτίζονται με τον δημόσιο χώρο της πολιτικής και της παραγωγής, ενώ στις γυναίκες αποδίδεται ο ιδιωτικός χώρος και η αθέατη εργασία της κοινωνικής αναπαραγωγής (Baïου 2021). Όμως, η μη αμειβόμενη εργασία φροντίδας εκτυλίσσεται, όχι μόνο εντός του σπιτιού, αλλά και στον δημόσιο χώρο της πόλης.

Όσο ήταν νέες, πριν ακόμη γνωριστούν, η Μαργαρίτα, η Ασπασία και η Τούλα συνόδευαν τα παιδιά τους στη Φωκίωνος, που εκείνη την εποχή είχε κούνιες για παιχνίδια. Αργότερα, όταν μεγάλωσαν λίγο τα παιδιά της, η Ασπασία επισκεπτόταν με εκείνα και το Πεδίον του Άρεως. Η Μαργαρίτα, μαζί με άλλες μητέρες, παραλάμβανε τα δύο της αγόρια καθημερινά από το Δημοτικό στη Φωκίωνος. Η Τούλα θυμάται την εποχή που ήταν έγκυος και πήγαινε με τα πόδια στο γιατρό και για ψώνια. «Και τι να κάνω;», συμπληρώνει, «ήμουν και νέα όμως». Όπως το θέτει η Βαïου στην έρευνά της (ό.π., σ. 32):

«Οι χώροι μέσα στους οποίους διαδραματίζονται οι πρακτικές της οικιακής εργασίας και φροντίδας (σπίτι, μαγαζιά, υπηρεσίες, παιδότοποι και παιδικές χαρές, σχολεία, τόποι πρωτοβάθμιας φροντίδας για ηλικιωμένους κλπ.) αναδεικνύουν τη γειτονιά ως τόπο φροντίδας, καθώς και την ιδιαίτερη σχέση των γυναικών με την πόλη».

Βέβαια, οι δραστηριότητες της φροντίδας επεκτείνονται και εκτός γειτονιάς. Όπως περιγράφει η Ασπασία:

«Έχω γυρίσει όλα τα νοσοκομεία της Αθήνας. Απ' το Ωνάσειο έφευγα οκτώ η ώρα το βράδυ και κατέβαινα κάτω από υπόστεγο (ενν. η υπόγεια πεζοδίο-άβαση) για να περάσω απέναντι, γιατί απ' τη Συγγρού να περάσεις απέναντι είναι δύσκολο. Τρέχουν εκεί τα αυτοκίνητα. Και κατέβαινα από κάτω και πήγαινα απέναντι και εκεί είναι λίγο δύσκολο να κατέβεις κάτω. Και νύχτα κιόλας. Αλλά το 'κανα».

Οι καθημερινές σωματικές δραστηριότητες, όπως θα έλεγε και ο Michel de Certeau, είναι κομμάτι μίας διαδικασίας οικειοποίησης του χώρου και οργάνωσης σε αυτόν (Fenster 2005). Η φροντίδα της Ασπασίας για τον σύζυγό της, δεν σταμάτησε με τον θάνατό του. «Τρία χρόνια πήγαινα στην Καισαριανή κάθε Σάββατο στον άντρα μου», λέει. Εκεί, επισκεπτόταν το νεκροταφείο για να του ανάψει το καντήλι.

Σήμερα, οι δραστηριότητες φροντίδας που πραγματοποιούν οι τρεις γυναίκες, περιορίζονται στην Κυψέλη και μάλιστα πριν νυχτώσει. «Πώς να βγω το βράδυ εδώ και να γυρίσω;», αναρωτιέται η Ασπασία και αποκρίνεται: «φοβάμαι μήπως πάνε να με κλέψουν και δεν έχω λεφτά να δώσω». Από την άλλη, η Μαργαρίτα δε βγαίνει από το σπίτι μετά το μεσημέρι. Σύμφωνα με τη Σάρα Άμεντ (2018, σ. 116): «Ο φόβος λειτουργεί σαν συν-αισθηματική οικονομία. [...] Δεν εγκαθίσταται σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, ή σημείο και αυτή η έλλειψη εγκατάστασης είναι που επιτρέπει στον φόβο να διολισθαίνει από σημείο σε σημείο και ανάμεσα στα σώματα».

Όσο μεγαλώνουν, οι δραστηριότητες φροντίδας γίνονται όλο και πιο δύσκολες για τις ηλικιωμένες γυναίκες. Η Μαργαρίτα δυσκολεύεται να πετάξει τα σκουπίδια στον κάδο που βρίσκεται κάτω από το σπίτι της, καθώς έχει χαλάσει ο ποδομοχλός και

δεν έχει τη μυϊκή δύναμη να σηκώσει μόνη της το καπάκι. Η Τούλα από την άλλη, κάνει τα ψώνια της αποκλειστικά στην Κυψέλη με τα πόδια και κάποιες φορές μέχρι την Πατησίων, ενώ δυσκολεύεται να κάνει βόλτα με τον εγγονό της, ιδιαίτερα στην οδό Καλλιφρονά που είναι ανηφορική. «Μου έχει μείνει από τότε που ήμουνα έγκυος, με κουράζει πολύ» λέει. Τόσο η φυσική κίνηση του σώματος στον χώρο όσο και το πώς το αισθητό σώμα αισθάνεται μέσα σε αυτόν, διαμορφώνουν την εμπειρία του χώρου από το υποκείμενο (DeMatteis 2022).

Σίγουρα, ο χώρος της Κυψέλης δε διευκολύνει τις δραστηριότητες φροντίδας για τις γυναίκες της τρίτης ηλικίας. Οι απότομες ανηφόρες, τα αραιά δρομολόγια των Μ.Μ.Μ., η έλλειψη εγκαταστάσεων υγιεινής, πόσιμου νερού, χώρων ξεκούρασης και φωτισμού, όπως και τα κατεστραμμένα πεζοδρόμια (Γρηγοριάδου και Βλαχάκη 2023), είναι μόνο κάποια από τα εμπόδια που συναντούν οι ηλικιωμένες καθημερινά. Συγκεκριμένα, η Τούλα κάνει λόγο για τα πεζοδρόμια:

«Βλέπω αλλού που έχουν υποχωρήσει (ενν. οι πλάκες του πεζοδρομίου) και είναι τρύπα μεγάλη, όσο είναι το ρολόι της ΕΥΔΑΠ. Λοιπόν εκεί αν είναι νύχτα ή και ημέρα, κάπου αλλού να κοιτάξεις, να χαζέψεις, έχεις πρόβλημα μετά, πας για το ΚΑΤ. Δυστυχώς είναι πολύ χάλια τα πεζοδρόμια».

Έτσι, η ίδια αναγκάζεται να περπατάει στη μέση του δρόμου «και σπανίως στο πεζοδρόμιο», όπως λέει, με κίνδυνο να χτυπηθεί από κάποιο αυτοκίνητο: «Πάω και πεζοδρόμιο βέβαια, αλλά επί το πλείστον φοβάμαι».

Ο χώρος μπορεί να έχει σημαντικές επιπτώσεις και στη σωματική υγεία των ηλικιωμένων γυναικών. Όπως λέει η Μαργαρίτα: «Εγώ πέφτω εύκολα. Λίγο να κάνω το πόδι μου λοξά, δεν υπάρχει περίπτωση να συγκρατηθώ, πέφτω». Μάλιστα, η Ασπασία πήγαινε μία μέρα με τη νύφη της για ψώνια και παραλίγο να πέσει δύο φορές, λόγω των ανισόπεδων πεζοδρομίων. Άλλες περιπτώσεις γυναικών, ήταν πιο δραματικές, όπως εξηγεί η Τούλα:

«Μία κυρία, η κυρία Κατίνα, με το καρότσι της λαϊκής, κάπου σκάλωσε, στον δρόμο ήταν αυτή όμως, είχε γούβα, κάτι είχε εκεί μπροστά και έπεσε με το καρότσι της μπροστά, απάνω απ' το καρότσι και σηκώθηκε όλο το δέρμα του ποδιού στο ένα πόδι. Ευτυχώς ήτανε μία κοπέλα που κρατούσε μία κυρία, ήτανε νοσηλεύτρια και πρώτες βοήθειες μέχρι που να έρθει το ΕΚΑΒ. Και άλλες. Μία φίλη εδώ, έσπασε τον ώμο. Έξι μήνες. Λέσβου κάπου ήτανε και μετά χειρουργήθηκε, άλλο τόσο να το κρατάει έτσι εκεί. Άκουσα προχθές αλλά δεν ξέρω πού έπεσε μία απ' τη Λέσχη, απ' τη χορωδία κι αυτή. Έβγαλε τον ώμο. Και άλλες περιπτώσεις ακούμε συνέχεια. Είναι, είναι πρόβλημα».

Τα παραπάνω ατυχήματα και η κακή σωματική υγεία που συνεπάγονται, μπορούν να επηρεάσουν αρνητικά και την ψυχική υγεία των γυναικών της τρίτης ηλικίας. Έτσι, σε πολλές περιπτώσεις, οι ηλικιωμένες γυναίκες περιορίζονται στο σπίτι, μειώνοντας στο ελάχιστο τις δραστηριότητές τους εκτός σπιτιού με αποτέλεσμα να χάνουν σταδιακά την αυτονομία τους και να χρειάζονται τη φροντίδα άλλων μελών της οικογένειας ή της κοινότητας (Γρηγοριάδου και Βλαχάκη 2023).

Η πόλη της φροντίδας

Στο προηγούμενο κεφάλαιο, αναπτύχθηκαν οι επιπτώσεις του χώρου στη σωματική και ψυχική υγεία των γυναικών της τρίτης ηλικίας. Χαρακτηριστικό ήταν το παράδειγμα που έφερε η Τούλα για την κυρία Κατίνα, η οποία τραυματίστηκε σοβαρά όταν το καροτσάκι της λαϊκής της πιάστηκε σε μία λακκούβα. Στάθηκε όμως τυχερή που μία εργαζόμενη στην παροχή φροντίδας τύχαινε να συνοδεύει μία άλλη ηλικιωμένη γυναίκα εκεί κοντά και την περιέθαλψε μέχρι να έρθει το ΕΚΑΒ. Βλέπουμε εδώ ότι η

εργασία της κοινωνικής αναπαραγωγής έρχεται πάλι να καλύψει τα κενά της εργασίας της παραγωγής, την ίδια στιγμή που η καπιταλιστική κοινωνία απαρνείται την αξία της (Arruzza, Bhattacharya και Fraser 2022). Ποιος όμως θα φροντίσει τις φροντίστριες;

Όσον αφορά το ζήτημα του δημόσιου χώρου, η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα είναι η ίδια η πόλη. Συγκεκριμένα, η πόλη της φροντίδας, είναι μία πόλη «που αμοιβαία φροντίζεται και φροντίζει» (Καλλιτσης, Πρέντου και Urbana 2023, σ. 61). Συνδυάζει την τεχνολογία με τη βιωσιμότητα, λαμβάνοντας υπ' όψιν όλα τα διαφορετικά κοινωνικά, πολιτισμικά και οικονομικά χαρακτηριστικά των κατοίκων της και, πάνω απ' όλα, εκείνων που ζουν σε επισφαλείς συνθήκες. Στόχος της πόλης της φροντίδας είναι να προστατεύσει τους ανθρώπους και να βελτιώσει τον τρόπο ζωής τους σε μια εποχή κατά την οποία ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού υποφέρει για πολλούς λόγους (Anzani και Scullica 2022).

Η συζήτηση για το πώς θα επιτευχθεί η πόλη της φροντίδας, περιστρέφεται μεταξύ άλλων γύρω από τη συνεργασία των κατοίκων και των φορέων της τοπικής αυτοδιοίκησης (bottom-linked προσέγγιση), καθώς και την ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου (gender mainstreaming) στις δημόσιες πολιτικές. Πιο αναλυτικά, η bottom-linked προσέγγιση τονίζει τις διαδραστικές σχέσεις μεταξύ των πολιτικών αρχών και των φορέων της κοινωνίας των πολιτών και είναι χρήσιμη για την κατανόηση και την καθοδήγηση της γένεσης μίας διακυβέρνησης χωρίς αποκλεισμούς στο τοπικό επίπεδο (García 2019). Το gender mainstreaming, έχει υιοθετηθεί διεθνώς ως βασική στρατηγική για την υλοποίηση της ισότητας των φύλων. Περιλαμβάνει την εφαρμογή της προοπτικής της ισότητας των φύλων σε κάθε φάση του κύκλου χάραξης πολιτικής και διαδικασιών, όπως η σύνταξη δημοσίων συμβάσεων και προϋπολογισμού (European Institute for Gender Equality 2023).

Για τις παραπάνω προτάσεις όμως, έχει ασκηθεί σημαντική φεμινιστική κριτική. Συγκεκριμένα, όσον αφορά το gender mainstreaming, ήδη από τη δεκαετία του '90 έχει κατηγορηθεί ότι παραβλέπει την πολιτική και ιστορική διάσταση του φύλου, ενώ την ίδια στιγμή το παρουσιάζει σαν κάτι ομοιογενές, αγνοώντας τις δομικές διαφορές σε σχέση με την κοινωνική τάξη, την καταγωγή, τον σεξουαλικό προσανατολισμό (Δαλεξίου 2019) ή την ηλικία. Γι' αυτό, είναι σημαντικό να αναγνωρίζονται τα όρια των εφαρμοσμένων πολιτικών και να δίνεται προβάδισμα στα βιώματα των ίδιων των γυναικών. Έτσι, μία οδός για να επιτευχθεί η πόλη της φροντίδας είναι μέσω της αναγνώρισης των αναγκών των γυναικών στο σχεδιασμό της πόλης (Καλλιτσης, Πρέντου και Urbana 2023).

Όπως αναφέρεται στο *Μανιφέστο της Φροντίδας* (2022, σ. 78): «Οι δημόσιοι χώροι είναι καθοριστικοί για την οικοδόμηση φροντιστικών κοινοτήτων, επειδή προάγουν την ισοπολιτεία, επιτρέπουν την πρόσβαση σε όλα τα άτομα και ευνοούν τη συλλογική ευθύμια την κοινωνικότητα και την ανάδειξη του κοινού βίου». Για την αντιμετώπιση όμως της κρίσης της κοινωνικής αναπαραγωγής (Arruzza, Bhattacharya και Fraser 2022), παράλληλο μέλημα είναι να καταστεί η φροντίδα από ατομικό ζήτημα της κάθε φροντίστριας σε συλλογικό (Καλλιτσης, Πρέντου και Urbana 2023). Σύμφωνα με τις Arruzza, Bhattacharya και Fraser (2022) αυτό μπορεί να γίνει μέσα από αγώνες λαϊκών τοπικών κινημάτων για τη στέγαση και το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, όπως και για τα δικαιώματα των εργαζομένων στην παροχή φροντίδας, καθώς και μέσα από διεκδικήσεις για δημόσιες υπηρεσίες, όπως είναι οι παιδικοί σταθμοί και η περίθαλψη ηλικιωμένων.

Επίλογος

Συνοψίζοντας, η παρούσα εθνογραφία της φροντίδας περιστράφηκε γύρω από τις ιστορίες τριών ηλικιωμένων γυναικών, της Μαργαρίτας, της Ασπασίας και της Τούλας, οι οποίες ζουν στην Κυψέλη. Μέσα από το παράδειγμά τους, αναδείχθηκε η έννοια της

μη αμειβόμενη εργασία φροντίδας, η οποία δεν αφορά μόνο τη φροντίδα των παιδιών και του νοικοκυριού που έχει συνδεθεί με τον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού. Περιλαμβάνει, επίσης, τη φροντίδα ενός αρρώστου συζύγου, τα καθημερινά ψώνια, ακόμη και μία βόλτα με τα εγγόνια στην παιδική χαρά, εργασίες οι οποίες λαμβάνουν χώρα στο δημόσιο χώρο της πόλης. Οι εργασίες φροντίδας πραγματοποιούνται μέχρι σήμερα κυρίως από γυναίκες, ανεξαρτήτου ηλικίας, κοινωνικής τάξης ή/και σεξουαλικού προσανατολισμού. Οι γυναίκες της τρίτης ηλικίας όμως, λόγω και της σωματικότητάς τους, δυσκολεύονται περισσότερο να πραγματοποιήσουν τέτοιου είδους εργασίες, ενώ δε δέχονται εύκολα τη φροντίδα άλλων μελών της οικογένειας όταν την έχουν εκείνες ανάγκη, καθώς αισθάνονται ότι τους γίνονται βάρος. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να βιώνουν πολύ συχνά συναισθήματα κατάθλιψης. Επιπλέον, ο δημόσιος χώρος της πόλης προσεγγίστηκε ως ένας συν-αισθηματικός χώρος (affective space), ο οποίος επιδρά στα αισθητά σώματα (feltbodies) των γυναικών με ποικίλους τρόπους. Μέσα από το παράδειγμα της Κυψέλης έγινε φανερό ότι ο χώρος δεν είναι πάντοτε φιλικός προς τις γυναίκες της τρίτης ηλικίας και μπορεί να έχει αρνητικές επιπτώσεις τόσο στη σωματική (βλ. ατυχήματα) όσο και την ψυχική τους υγεία (βλ. φόβος). Τέλος, για την αντιμετώπιση της κρίσης της κοινωνικής αναπαραγωγής με άξονα τον δημόσιο χώρο, προκρίθηκε η πόλη της φροντίδας, μία πόλη σχεδιασμένη με βάση τις ανάγκες των γυναικών, η οποία φροντίζει τις/τους κατοίκους της. Παράλληλα, σημαντική κρίνεται η συμβολή των κοινωνικών κινημάτων, για μία πιο ολιστική αντιμετώπιση της κρίσης της κοινωνικής αναπαραγωγής είτε αυτή αποτυπώνεται στον δημόσιο χώρο της πόλης είτε σε δημόσιους φορείς όπως τα νοσοκομεία είτε εντός της οικογένειας.

Κλείνοντας, θα ήθελα να αναφερθώ σε κάποιες μελλοντικές έρευνες που θα μπορούσαν να γίνουν πάνω στα ζητήματα της φροντίδας και του δημόσιου χώρου με άξονα τις γυναίκες της τρίτης ηλικίας. Συγκεκριμένα, θα ήταν ενδιαφέρον να μελετηθούν περαιτέρω οι πρακτικές που αναπτύσσουν οι ίδιες οι γυναίκες για την αυτο-προστασία και την αυτο-φροντίδα τους, ιδιαίτερα κατά τις κινήσεις τους στον δημόσιο χώρο. Ακόμη, θα είχε ενδιαφέρον κάποια μελλοντική έρευνα να επικεντρωθεί στον χώρο της Λέσχης Φιλίας. Τι συζητάνε και τι σκέφτονται μεταξύ τους οι ηλικιωμένες, πώς βοηθάνε η μία την άλλη και ποιος είναι ο ρόλος του χώρου της Λέσχης;

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αβραμοπούλου, Ε. (2018) «Εισαγωγή. Πολιτικές εγγραφές του συν-αισθήματος» στο Αβραμοπούλου, Ε. (επιμ.) *Το συν-αίσθημα στο πολιτικό: Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο*. Αθήνα: Νήσος, σ. 11-70.

Άμεντ, Σ. (2018) «Συν-αισθηματικές οικονομίες» στο Αβραμοπούλου, Ε. (επιμ.) *Το συν-αίσθημα στο πολιτικό: Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο*. Αθήνα: Νήσος, σ. 129-166.

Arruzza, C., Bhattacharya, T. και Fraser, N. (2022) *Φεμινισμός για το 99%: Μανιφέστο*. Αθήνα: Εκτός Γραμμής.

Βαΐου, Ν. (2021) *Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης: όψεις της Αθήνας μετά τη μεταπολίτευση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Γρηγοριάδου, Ε. και Βλαχάκη, Μ. (2023) *Οδηγός δράσης Αθήνα: Πόλη για όλες τις ηλικίες Βιωματική χαρτογράφηση με άτομα της τρίτης ηλικίας στη γειτονιά της Κυψέλης*. Αθήνα: Urbana.

Chatzidakis, A., Hakim, J., Littler, J., Rottenberg, C. και Segal, L. (2022) *Το Μανιφέστο της Φροντίδας: Η πολιτική της αλληλεξάρτησης*. Αθήνα: Ροπή.

Δαλεζίου, Μ. (2019) Από τις θεωρίες του φύλου στο gender mainstreaming: Ελλείμματα «συνομιλίας» και η «αόρατη» βιωμένη εμπειρία, *Feministika* [online]. Διαθέσιμο στο: <https://feministika.net/apo-theories-fylou-sto-gender-mainstreaming/>

[Ανακτήθηκε: 30 Σεπτεμβρίου 2023].

Ελληνική Στατιστική Αρχή (2016) Δελτίο Τύπου Προσδόκιμο Υγείας 2013. Πειραιάς [διαδικτυακό]. Διαθέσιμο στο: <https://www.statistics.gr/documents/20181/51ba554a-5742-4e37-a467-b76bcb978608> [Ανακτήθηκε: 11 Σεπτεμβρίου 2023].

Καλλιότσης, Φ., Πρέντου, Π. και Urbana (Γρηγοριάδου, Ε., Βλαχάκη, Μ., Αλεξίου Π., Αξαρλή Δ.) (2023) *Σχεδιάζοντας για όλες: Η οπτική του φύλου στον χώρο της ελληνικής πόλης*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς.

Παπαγαρουφάλη, Ε. (2002) «Η συνέντευξη ως σωματική επικοινωνία των συνομιλητών και πολλών άλλων», στο Θανοπούλου, Μ. και Μπουτζουβή, Α. (επιμ.) *Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, σ. 29-46.

Φρέιζερ, Ν. (2017) *Κρίση της φροντίδας; Για τις αντιφάσεις του σύγχρονου καπιταλισμού στο επίπεδο της κοινωνικής αναπαραγωγής: Δέκατη Ετήσια Διάλεξη προς τιμήν του Νίκου Πουλαντζά 2016*. Αθήνα: Νήσος-Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς.

Ξενολόγωση

Anzani, A. and Scullica, F. (2022) *The City of Care*. Springer Nature.

Ανραμοπούλου, Ε. (2022) “Four reasons why care fails and gender - based violence remains resilient in a ‘crisis’ context”. *European Feminist Platform* [online]. Available at: <https://eu.boell.org/en/2022/01/25/four-reasons-why-care-fails-and-gender-based-violence-remains-resilient-crisis-context> [Accessed: 10 September 2023].

Blackman, L. and Venn, C. (2010) “Affect”. *Body & Society*, 16(1), pp. 7–28.

Catucci, S. and De Matteis, F. (2022) *The affective city*. Siracusa: Lettera Ventidue Edizioni.

Crenshaw, K. (1989) “Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics”, *University of Chicago Legal Forum*, Vol. 1989, Article 8.

Dahl, H. M. (2017) *Struggles In (Elderly) Care*. Roskilde: Springer.

De Matteis, F. (2022) *Affective Spaces*. New York: Routledge.

European Institute for Gender Equality (2023) *Gender mainstreaming* [online]. Available at: https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming?language_content_entity=en [Accessed: 20 September 2023].

Exploratory walks in Banja Luka highlight the need for safety of women in public spaces (2022) UN Women - Europe and Central Asia [online]. Available at: <https://eca.unwomen.org/en/stories/news/2022/10/exploratory-walks-in-banja-luka-highlight-the-need-for-safety-of-women-in-public-spaces> [Accessed: 9 September 2023].

Fenster, T. (2005) “The Right to the Gendered City: Different Formations of Belonging in Everyday Life”, *Journal of Gender Studies*, 14(3), pp. 217-231.

Fraser, N. (2016) “Contradictions of Capital and Care”, *New Left Review* [online]. Available at: <https://newleftreview.org/issues/ii100/articles/nancy-fraser-contradictions-of-capital-and-care> [Accessed: 10 September 2023].

Fraser, N. (2017) “Crisis of Care? On the Social-Reproductive Contradictions of Contemporary Capitalism” in Bhattacharya, T. (ed.) *Social Reproduction Theory: Remapping Class, Recentering Oppression*. London: Pluto Press, pp. 22-24.

Fraser, N. (2021) “Gender, Capital, and Care” in Browne, J. (ed.) *Why Gender?* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 144-169.

García Cabeza, M. (2019) “Bottom-linked Governance and Socially Innovative Political Transformation” in Howaldt, J., Kaletka, C., Schröder, A. and Zirngiebl, M.

(eds.) *Atlas of Social Innovation - A World of New Practices*. München: oekomverlag, pp. 62–63.

Gorman, M. (2021) “The Hidden World of Older Women’s Work” [online]. Available at: <https://www.ageing.ox.ac.uk/blog/The-hidden-world-of-older-women%E2%80%99s-work> [Accessed: 17 September 2023].

Himmelweit, S. (2000) *Inside the Household: From Labour to Care*. London: Palgrave Macmillan.

Horstead, K. and Bluestone, K. (2018) *Who cares? Why older women’s economic empowerment matters for the Sustainable Development Goals*. London: Age International.

Manthorpe, J. (2003) “Nearest and Dearest? The Neglect of Lesbians in Caring Relationships”, *The British Journal of Social Work*, 33(6), pp. 753–768.

Morin, C. (2022) *Exploratory Walks, a Feminist Tool for Rethinking Urban Planning*. Paris: Institut Du Genre En Géopolitique [online]. Available at: <https://igg-geo.org/?p=8689&lang=en> [Accessed: 10 September 2023].